

The Physical and Economic Development of Fustat from 256 to 564 A.H

Masoud Vakilitanha ¹, Abbas Adavoudi Jolfaei ²

1. Corresponding Author, Ph.D. Graduated in History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Iran. Email: masoudvakili66@yahoo.com

2. Ph.D. Candidate History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Iran. Email: abbasadavoudi1995@gmail.com

Article Info

Article Type:

Research Article

Article History:

Received:

27, August, 2023

In Revised Form:

19, October, 2023

Accepted:

19, November, 2023

Published Online:

21, December, 2023

Abstract

This study aims to delve into the historical development and fluctuations in Fustat's economic and urban growth during the Tulunid, Ikhshidid, and Fatimid dynasties. Situated in a geographically unique location, Fustat, outpaced Alexandria in terms of political-administrative standing, industrial growth, and trade prominence during the Umayyad era. With the establishment of the Abbasid dynasty, Fustat expanded northward and gained further importance in international trade. The findings of this study indicate that during the Tulunid rule, the newly established city of Al-Qatā'ī merged with Fustat, becoming a major center for high-quality pottery production. During the Ikhshidid period and after the death of Muhammad ibn Tughj, Fustat's fortunes took a downturn, beset by natural calamities and neglect from Ikhshidid rulers. Nevertheless, under Fatimid rule in Egypt, Fustat witnessed a remarkable revival. This resurgence was propelled by a dramatic shift in trade routes as commerce redirected from Iraq and the Persian Gulf to Egypt and the Red Sea, while the ports of Alexandria and Aydhab became instrumental in fostering trade connections between Fustat, Europe, Yemen, and the Far East. Fustat played a crucial role as an intermediary hub between Ifrīqiyah and the commercial centers of the Indian Ocean, and at the same time, it was vitally connected with the Levant through strategic ports such as Tyre, Latakia, and Ascalon. Moreover, the commercial prosperity of Fustat was greatly enhanced by the presence and settlement of Byzantine, Amalfitan, Venetian, and Pisan merchants. However, in the 6th century AH, Fustat faced a catastrophic setback when it was set ablaze, driven by fears of Crusader dominance, resulting in the loss of its privileged position in Egypt.

Keywords:

Fustat, Tulunid, Ikhshidid, Fatimid, urban development, economy.

Cite this The Author(s): Vakilitanha, M., Adavoudi Jolfaei, A., (2023). The Physical and Economic Development of Fustat from 256 to 564 A.H: Historical Sciences Studies Vol.15, No 3, Serial No.35 – Autumn, (127-154)- DOI:10.22059/jhss.2023.364301.473652.

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

This research, titled "Physical and Economic Development of Fustat from 256 to 564 AH," aims to investigate the urban and economic development process of Fustat, as well as the factors contributing to its rise or stagnation during the Tulunids, Akhshidis, and Fatimid dynasties.

Today, the ruins of Fustat lie within the modern district of Old Cairo, with few buildings remaining from its days as a capital. Many archaeological digs have revealed the wealth of buried material in the area. Many ancient items recovered from the site are on display in Cairo's Museum of Islamic Art. It is believed that further archaeological digs could yield substantial rewards, considering that the remains of the original city are still preserved under hundreds of years of rubbish. Some archaeological excavations have taken place, the paths of streets are still visible, and some buildings have been partially reconstructed to waist-height. Some artifacts that have been recovered can be seen in Cairo's Museum of Islamic Art. Today, little remains of the grandeur of the old city. The three capitals, Fustat, al-Askar and al-Qatta'i were absorbed into the growing city of Cairo. Some of the old buildings remain visible in the region known as "Old Cairo", but much of the rest has fallen into disrepair, overgrown with weeds or used as garbage dumps.

Fustat, established in 20 A.H. during Egypt's conquest by Amr ibn al-As, transformed into a metropolis during the Umayyad period. The early population of the city was composed almost entirely of soldiers and their families, and the layout of the city was similar to that of a garrison. Amr intended for Fustat to serve as a base from which to conquer North Africa, as well as to launch further campaigns against Byzantium. It remained the primary base for Arab expansion in Africa until Qayrawan was founded in Tunisia in 50 A.H. Situated in a geographically unique location, Fustat, outpaced Alexandria in terms of political-administrative standing, industrial growth, and trade prominence during the Umayyad era. Fustat was the centre of power in Egypt under the Umayyad dynasty, which had started with the rule of Muawiyah I, and headed the Islamic caliphate from 660 to 750. However, Egypt was considered only a province of larger powers, and was ruled by governors who were appointed from other Muslim centres such as Damascus, Medina, and Baghdad. With the establishment of the Abbasid dynasty, Fustat expanded northward and gained further importance in international trade. Notably, it experienced significant physical and economic advancements. The population of Fustat grew during the Abbasid reign, leading to the emergence of distinct neighborhoods spanning from the west along the Nile coast to the eastern heights of Jebel Moqdam.

During the transition from the Abbasid period, Ahmad Ibn Tulun assumed governance of Egypt in 254 AH. He established a new section in the northern part of Fustat, known as Qata'ee. Archaeological studies further reveal Fustat's role as an importer of porcelain and pottery during the Tulunid era, fostering extensive trade relations with Far Eastern countries. However, Fustat's development during the Tulunids was not limited to these accomplishments, as it experienced significant advancements in its economy. The city flourished in the early Islamic centuries due to its bountiful agricultural production and strategic location along trade and pilgrimage routes. Notably, Fustat enjoyed a special connection with Ramleh, the capital of Palestine, during the Tulunid period. Ramleh played a pivotal role not only as a link between Fustat and Damascus but also as a hub for capital accumulation and economic endeavors.

Throughout the Akhshid period, Fustat served as the political and administrative center of Egypt. It encompassed a vast city, nearly one-third the size of Baghdad, featuring expansive markets, grand trading houses, and five- to seven-story residential buildings. The prominent mosques of Amr ibn al-As and Ibn Tulun held great significance within Fustat. However, Fustat encountered numerous catastrophes after the death of Muhammad Ibn Taghji in 334 A.H., severely impacting its economy and physical development. These challenges included an earthquake between 338 and 340 AH, a severe famine in 341 AH, a fire in 343 AH, and a sharp decrease in Nile water.

With the ascendance of the Fatimids, Fustat not only recovered from previous adversities but also attained unparalleled supremacy in Egypt. Archaeological reports from the Fatimid era attest to this.

Moreover, Fustat reached an apogee in economic growth as trade routes shifted from Iraq and the Persian Gulf to Egypt and the Red Sea. Jewish merchants played a significant role in the economic rise of Fustat, with their presence felt across all sectors of the economy.

During this period, Fustat excelled in industries such as textiles, glass container production, gold pottery and sugar manufacturing, contributing to its export value. The paper industry also witnessed significant development during the Fatimid era. Fustat's economic preeminence was closely tied to Alexandria, the primary trade port of Egypt. Additionally, Aizab, located on the Red Sea coast, played a pivotal role in Fustat's trade connections with Yemen, East Africa, India, and China. Furthermore, cities like Tyre, Latakia, and Ashkelon facilitated vital maritime and terrestrial trade links between the Levant and Egypt. Fustat maintained essential sea and land connections with Afriqyah, serving as a significant emporium for African trade caravans and their access to the Indian Ocean market. Moreover, the commercial prosperity of Fustat was greatly enhanced by the presence and settlement of Byzantine, Amalfitan, Venetian, and Pisan merchants. During the Fatimid period, numerous sectors in Fustat were dedicated to industrial activities. Although not all districts of Fustat were designated exclusively for specific branches of commerce, industry, and production, Geniza records indicate that many streets, markets, halls, and houses were associated with a particular economic sector. Some areas were primarily residential, while others were predominantly utilized for economic purposes. For instance, mills and facilities for wine and oil production were often situated within residential zones.

Archaeological evidence reveals the urban sophistication of Fustat during the Fatimid reign in terms of investment and attention given to water supply structures and sewage disposal systems. This contributed significantly to the city's rapid growth. The construction of aqueducts, which commenced during the Umayyad and Abbasid periods, persisted during the Fatimid era. These aqueducts spanned across Fustat, facilitating the delivery of water to the most opulent residences through the use of locally produced clay pipes. Notably, these pipes were ingeniously designed to segregate drinking water from water used for domestic purposes such as washing and cooking. Furthermore, advanced mechanisms were devised to manage wastewater, effectively directing it towards drainage channels and pits located outside the residential areas.

However, it is crucial to address the decline of Fustat during the Fatimid era. In the year 446 AH, the city was struck by the initial wave of famine and disease, a calamity that persisted until the end of 448 AH. Subsequently, a devastating seven-year famine further ravaged the population and the city's infrastructure. This aforementioned famine began in 459 AH and reached its peak in 461-462 AH. The gradual deterioration of Fustat accelerated in the 6th century AH, culminating in the attempted capture of the city by the crusader king Amalric in the year 564 AH. Fearing the onslaught of the crusaders, Fustat was set ablaze as a precautionary measure.

توسعه کالبدی و اقتصادی فسطاط؛ از سال ۲۵۶ تا ۵۶۴ ه.ق

مسعود وکیلی تنها^۱✉، عباس آداودی جلفائی^۲

Masoudvakili66@yahoo.com

abbasadavoudi1995@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، دانش آموخته دکتری تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ایران. رایانامه:

۲. دانشجوی دکتری تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ایران. رایانامه:

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش با عنوان «توسعه کالبدی و اقتصادی فسطاط از سال ۲۵۶ تا ۵۶۴ ه.ق» درصدد است تا به چگونگی روند توسعه شهری و اقتصادی فسطاط و عوامل صعود یا رکود آن در دوران استیلای طولونیان، اخشیدیان و فاطمیان پاسخ دهد. شهر فسطاط در دوره اموی به واسطه جغرافیای ممتاز خود توانست در عرصه سیاسی-اداری، صنعت و تجارت از اسکندریه پیشی بگیرد. با تأسیس دولت عباسی، این شهر از سمت شمال گسترش و در زمینه اقتصادی اعتبار بیشتری در تجارت بین‌المللی یافت. نتایج این نوشتار حاکی از آن است که در دوره حکومت طولونیان، شهر جدیدالتأسیس فسطاط ملحق گردید و این شهر به تولیدکننده اصلی سفال‌های مرغوب مبدل شد. فسطاط در دوره اخشیدیان و پس از مرگ محمد بن طغج، به دلیل بحران‌های طبیعی و بی‌توجهی حاکمان به آن‌ها، دچار افول گردید اما با آغاز حکومت فاطمیان در مصر، بر این بحران‌ها فائق آمد. در دوره فاطمی، مسیرهای تجاری از عراق و خلیج فارس به مصر و دریای سرخ منحرف شد و بندرهای اسکندریه و عیذاب، نقش اساسی در پیوند تجاری فسطاط با اروپا، یمن و شرق دور داشتند. فسطاط از طریق صور، لاذقیه و عسقلان با شامات مرتبط می‌شد و واسطه مهمی بود که افریقه را با مراکز تجاری اقیانوس هند متصل می‌ساخت. همچنین سکونت تجار بیزانسی، آملقیایی، ونیزی و پیزایی در رونق تجاری فسطاط تأثیر بسزایی داشت. با این حال در قرن ششم ه.ق، به آتش کشیده شدن این شهر از بیم تسلط صلیبیان، سبب شد تا فسطاط موقعیت ممتاز خود را در مصر از دست دهد.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۶/۰۵

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۷/۲۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۸/۲۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۹/۳۰

واژه‌های کلیدی:

فسطاط، طولونیان، اخشیدیان، فاطمیان، کالبد شهری، اقتصاد.

۱. مقدمه

مبحث اصلی در پژوهش حاضر، توسعه کالبدی و اقتصادی فسطاط بین سال‌های ۲۵۶ تا ۵۶۴ ه.ق است. نگارندگان این سطور در تلاش‌اند تا از طریق پاسخ به پرسش‌های زیر، دیدگاه نسبتاً جامعی از موضوع مورد بحث، پیش روی مخاطب قرار دهند: روند توسعه شهری و اقتصادی فسطاط در دوره طولونی و اخشیدی به چه صورت بوده است؟ این روند در عصر استیلای فاطمیان از چه مختصاتی برخوردار بوده و عوامل صعود و رکود آن، چه بوده است؟ فسطاط در سال ۲۰ ه.ق و در جریان فتح مصر، پس از گشودن دژ بابلیون (بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۱۰-۲۱۱؛ قدامه‌بن - جعفر، ۱۹۸۱: ۳۳۶-۳۳۷)، توسط عمرو بن عاص بنیان نهاده شد (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۹۲؛ طبری، ۱۳۸۷: ۱۰۹/۴؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۴۰۵/۱). این شهر پس از کوفه سومین شهری بود که توسط فاتحان مسلمان تأسیس گردید (مسعودی، بی‌تا: ۳۱۰) و به پایتختی مصر انتخاب شد (صاعد اندلسی، ۱۳۷۶: ۱۹۷؛ EI², Vol. II, 957) تا پس از قرن‌ها به سیادت اسکندریه پایان دهد (مقریزی، ۱۴۱۸: ۶۵/۲). گرچه این محل میانگین بارشی اندکی داشت (مسعودی، بی‌تا: ۴۳) ولی از چند نظر در موقعیتی سوق‌الجیشی قرار داشت؛ اولاً در ساحل راست رود نیل واقع بود (Foss, 2009: 268) و دلتای رود نیل از نزدیکی آن آغاز می‌شد (ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۶۳/۱؛ Papaconstantinou, 2012: 199) و ثانیاً در حاشیه بیابان قرار گرفته بود (Foss, 2009: Idem). این شرایط به فسطاط اجازه می‌داد تا بر مصر علیا و سفلی استیلا داشته باشد (Denoix, 2008: 123) و نقش مهمی در مبادلات تجاری ایفا کند (Behrens-Abouseif, 1989: 3; Conrad, 1991: 809). فسطاط در کنار بابلیون حیات خود را آغاز کرد (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۹۱-۹۲؛ ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۸۱؛ قلقشندی، بی‌تا: ۳۶۸/۳) و نخست یک اردوگاه نظامی به شمار می‌آمد (Foss, 2009: Idem)؛ سپس به عنوان پایتخت مصر مطرح شد (Goitein, 1983: 7; Denoix, 2008: Idem) و با تأسیس مسجد جامع و دیگر ساختمان‌ها، توسعه یافت (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۹۲). این شهر در دوره امویان رشد سریعی پیدا کرد (Sijpesteijn, 2018: 632)؛ چنانکه تبدیل به کلان‌شهری شد (Gayraud, 2006: 273) که نه تنها از لحاظ کالبدی به پیشرفت قابل ملاحظه‌ای دست یافت (Foss, 2009: 268-270) بلکه از نظر اقتصادی نیز قدم در مسیر توسعه گذاشت و به ایفای نقش در بازار مدیترانه پرداخت و وارد رابطه بازرگانی با نواحی اطراف شد (Bruning, 2018: 62-63). فسطاط در این دوره به لطف همکاری مشترک عرب‌های مهاجر و قبطی‌ها به اوج رونق خود رسید (Sijpesteijn, 2018: Idem) و تحت سلطه گروهی از اعراب یمانی (Kennedy, 2004: 307)؛ راه‌های توسعه و پیشرفت را به تدریج پیمود (Ashtor, 1976: 20) تا نه تنها در زمینه سیاسی-اداری بلکه در بازرگانی و صنعت نیز گوی سبقت را از رقیب خود اسکندریه برپاید (Behrens-Abouseif, 1989: Idem).

جمعیت فسطاط با به قدرت رسیدن عباسیان و در ادامه روند دوره اموی، افزایش پیدا کرد و محله‌های مختلفی در آن پدید آمد. حدود آن از غرب در ساحل نیل آغاز می‌شد و از شرق به ارتفاعات جبل مقطم می‌رسید (Milwright, 2010: 45). در ابتدای دوره عباسی دارالاماره‌ای به

نام عسکر در خارج از آن احداث شد (مقریزی، ۱۴۱۸: ۶۵/۲-۱۰۱) تا نخستین شهر اقماری فسطاط پدید آید (Behrens-Abouseif, 1989: Idem); شهری که با حصار از این کلان‌شهر جدا نمی‌شد (Northege, 2017: 172) بلکه رفته‌رفته با آن ادغام گشت تا به وسعت فسطاط بیفزاید (Behrens-Abouseif, 1989: 3). بدین گونه در دوره عباسیان نیز همانند عصر اموی، فسطاط کم‌کم به سمت شمال توسعه پیدا کرد (Kennedy, 2008: 94). شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که در قرن دوم ه.ق، فسطاط در ادامه پیشرفت اقتصادی خود، نه تنها به جایگاهی بی‌بدیل در بازار مصر رسید بلکه در تجارت بین‌المللی هم بازه عمل وسیع‌تری پیدا کرد و مبدل به واردکننده عمده تولیدات صنعتی شد (Bruning, 2018: 66-67). همچنین در تولید شیشه (Ashtor, 1976: 98)، عباهای پشمی، طیلسان، کاغذ و روغن بلسان و استخراج زبرجد فعال بود و این اقلام در قرن سوم ه.ق، مهم‌ترین کالاهای بازرگانی آن به شمار می‌رفت (جاحظ، ۱۴۱۴: ۲۷ و ۲۲). در ارتباط با موضوع مورد پژوهش، تاکنون چند تحقیق -البته نه به صورت جامع- صورت گرفته است. فاطمه جان احمدی و محمد محمدپور در مقاله «عوامل مؤثر بر گسترش شهری فسطاط تا تأسیس قاهره»، سیلوی دونوا^۱ در مقاله «فسطاط؛ مکان خاطرها»، آرمین دخت امین و دیگران در مقاله «تفاوت‌های زیست محیطی و ساختار شهری فسطاط و قاهره»، ژیله برونینگ در مقاله «ظهور یک پایتخت: فسطاط و پس‌کرانه آن»^(۱)، کرسول در مقاله «خانه اولیه مسلمانان؛ خانه‌های فسطاط: سده‌های هفتم تا یازدهم میلادی»^(۲)، رونالد پیر گیرود^۲ در مدخل «فسطاط»، پیندر ویلسون و جورج اسکینلن در مقاله «یافته‌های شیشه‌ای از فسطاط: ۱۹۶۴-۱۹۷۱ میلادی»^(۳)، پترا سپاستین^۳ در مدخل «فسطاط»، به موضوع موردنظر در پژوهش پیش رو، پرداخته‌اند. لازم به ذکر است که جورج اسکینلن -استاد فقید هنر و معماری اسلامی- علاوه بر مقاله‌ای که به همراه ویلسون به چاپ رسانده، به صورت فردی نیز تحقیقاتی پیرامون فسطاط انجام داد. او در این راستا، مدخل «فسطاط» و دو مقاله «گزارش مقدماتی کاوش‌های فسطاط در سال ۱۹۶۴ میلادی»^(۴) و «حفره‌های فسطاط: مسائل گاه‌شناسی»^(۵) را نوشته است.

۲. عصر طولونی و اخشیدی

در فرآیند گذار از دوره عباسی در مصر، احمد بن طولون در سال ۲۵۴ ه.ق به نائب‌الحکومگی مصر گماشته شد (طبری، ۱۹۸۷: ۳۸۱/۹؛ کندی، بی‌تا: ۲۱۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۸۷/۷) تا این سرزمین و به تبع آن فسطاط وارد دوره نوینی شود (Lewis, 1970: 178). وی با انجام اصلاحات و پیشبرد برخی سیاست‌ها، مصر را در مسیر ترقی قرار داد (اشپولر، ۱۳۸۴: ۱۱۴). فسطاط در بدو حکومت ابن طولون، شهری وسیع به شمار می‌آمد که به چندین ناحیه تقسیم می‌شد که هر کدام، مسجد خاص خود را داشت. این شهر به‌طور کلی دارای دو بخش بود که «عمل فوق» و «عمل اسفل»

1. Sylvie Denoix

2. Roland-Pierre Gayraud

3. Petra M. Sijpesteijn

خوانده می‌شد. بخش نخست شامل نقاط مرتفع شهر به‌سوی جنوب و شرق بود و بخش دوم بقیه نواحی شهر را شامل می‌شد. به‌علاوه هر دو بخش، ساختار اداری و شرطه مختص به خود را داشت (Bianquis, 1998: 99). فسطاط به دلیل اهمیت سیاسی برای مصر و البته پیکربندی خاص خود، سال‌ها بود که نمی‌توانست مقر حاکمان باشد (Brett, 2019: 49). ابن‌طولون با آنکه در ابتدا در عسکر ساکن شد (ابن‌دقماق، بی‌تا: ۱۲۱؛ قلقشندی، بی‌تا: ۳۷۵/۳) ولی پس از مدتی متوجه شد که مقر او برای سکونت سپاهیان و ملازمانش کافی نیست و تصمیم به احداث قصری جدید گرفت (بلوی، بی‌تا: ۵۲-۵۳). پیاده‌سازی این نقشه در سال ۲۵۶ ه.ق آغاز شد (ابن‌دقماق، بی‌تا: ۱۲۱؛ قلقشندی، بی‌تا: ۳۷۵/۳) و بدین‌گونه بخش جدیدی در شمال فسطاط پدید آمد (Hitti, 1973: 111; Scanton, 1974: 61) که قطائع خوانده می‌شد (مقریزی، ۱۴۱۸: ۶۵/۲). گرچه قطائع به‌عنوان یک ناحیه حاشیه‌ای در کنار فسطاط پا گرفت (Kennedy, 2004: 309; Yeomans, 2006: 29) ولی به خودی خود در هیبت یک شهر جدید ظاهر شد (Behrens-Abouseif, 1989: 5)؛ شهری که از بسیاری جهات و امدار ویژگی‌های سامرا بود (Kennedy, 2004: Idem). قطائع ۱/۶ کیلومتر وسعت داشت (اصطخری، ۱۹۲۷: ۴۹؛ ابن‌حوقل، ۱۹۳۸: ۱۴۶/۱؛ Yeomans, 2006: Idem) و در ناحیه‌ای مرتفع‌تر از عسکر تأسیس شد و نسبت به آن از رود نیل دورتر و به بیابان نزدیک‌تر بود (Behrens-Abouseif, 1989: Idem). قصر ابن‌طولون که نقطه مرکزی قطائع بود، «میدان» نام داشت و مسکن یاران و ملازمان وی در اطراف آن تعبیه شد؛ سپس کوچه‌هایی در آن احداث گردید و آسیاب‌ها، حمام‌ها و تنورهایی نیز برای آن در نظر گرفته شد. سه بازار در قطائع احداث شد؛ بازار صرافان که بزازان و عطاران در آن حضور داشتند، بازار حبوبات که قصابان، سبزی‌فروشان و کبابی‌ها در آن بودند و بازار طبّاخان که صرافی‌ها، نانوبی‌ها و شیرینی‌فروشان در آن فعالیت می‌کردند (بلوی، بی‌تا: ۵۳-۵۴). قصر میدان به‌عنوان یک مجموعه، ساختمان‌هایی مثل حرمسرا، باغ‌های وسیع و میدان اسب‌دوانی برای مسابقات و بازی چوگان را در خود جای داده بود (Yeomans, 2006: Idem). همچنین چندین دروازه داشت که عبارت بودند از دروازه‌های میدان، جبل، حرم، درمون، دعناج، ساج، صلاّه و سباع (بلوی، بی‌تا: ۵۴-۵۵). پس از مرگ ابن‌طولون جانشینان وی نیز در میدان مستقر شدند و ساختمان‌هایی را به آن افزودند (ابن‌دقماق، بی‌تا: همانجا). خماریه (ح ۲۷۰-۲۸۲ ه.ق) به باغ گل‌ها و درختان کمیاب توجه بسیاری داشت؛ چنانکه در زمان او لوله‌هایی از جنس تنه درختان با روکش‌هایی از مس طراحی شد تا به‌وسیله آن، آب به باغ منتقل شود (Behrens-Abouseif, 1989: Idem). قطائع که به خودی خود شهری وسیع، آباد و زیبا به شمار می‌آمد (بلوی، بی‌تا: ۵۴)، کم‌کم به فسطاط ملحق شد (قلقشندی، بی‌تا: همانجا) و همانند عسکر به وسعت و شوکت این کلان‌شهر افزود (Scanlon, 1997b: 366). ولی توسعه فسطاط در عصر طولونی به اینجا ختم نشد و در اقتصاد هم شاهد پیشرفت بود. این شهر در قرون اولیه اسلامی، به دلیل تولیدات کشاورزی فراوان و واقع شدن بر سر مسیرهای بازرگانی و حج، ثروتمند شد (Brett, 2019: 22). فسطاط در دوره طولونی به‌واسطه یک مسیر اختصاصی، با رمله پایتخت

فلسطین مرتبط بود (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۹۱؛ ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۷۹-۸۰). رمله نه تنها نقش مهمی در مسیر بین فسطاط و دمشق داشت (Constable, 2003: 52) بلکه از نظر انباشت سرمایه و تکاپوی اقتصادی نیز از جایگاه والایی برخوردار بود (Walmsley, 2007: 92). مطالعات باستان‌شناسی نشان می‌دهد که فسطاط در این دوره واردکننده ظروف چینی (Shen, 2017: 197) و سفالی بوده و در نتیجه ارتباط بازرگانی دامنه‌داری با ممالک شرق دور داشته است. در زمان ابن طولون در کنار ورود کالاهای تجملی به مصر، احتمالاً صنعتگران نیز -به‌ویژه از عراق- به آن آمدند. وی به‌شخصه از واردات ظروف سفالی عراق به مصر حمایت می‌کرد. یکی از مهم‌ترین اقلامی که در این دوره از عراق به فسطاط وارد می‌شد ظروف سفالی براق بود؛ ظروفی که به‌واسطه جلائی فلزی خود معروف بودند (Yeomnans, 2006: 72). روابط بازرگانی گسترده این شهر باعث شد تا در قرن سوم ه.ق، نوع خاصی از سفال -که در اصطلاح به سه رنگ یا سنچای^۱ معروف است- به آنجا وارد شود؛ سفال‌هایی که با دوره تانگ (Tang Dynasty, 618-907 A.D.) در چین مرتبط‌اند (Ettinghausen and Others, 2001: 70) و فسطاط پس از مدتی توانست خود را به‌عنوان مرکز تولید آن مطرح کند (Scanlon, 1970: 81). در پایان فرمانروایی ۳۸ ساله طولونیان (بلوی، بی‌تا: ۴۲)، سپاهیان خلیفه عباسی، قطائع را تخریب کردند و مصر و فسطاط دوباره تحت امر خلافت عباسی درآمد. پس از چند دهه محمد بن طغج اخشید در سال ۳۲۳ ه.ق به امارت مصر فرستاده شد تا دوره حکومت اخشیدیان بر مصر آغاز شود (کندی، بی‌تا: ۲۴۷ و ۲۸۶).

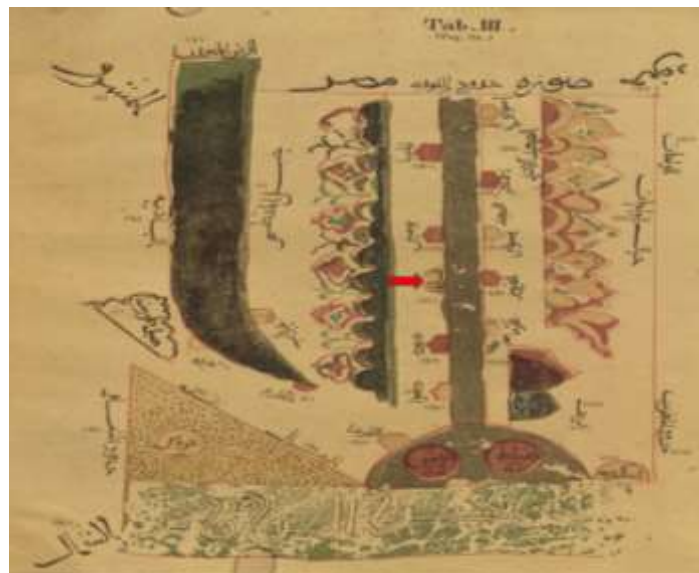
فسطاط -که در دوره اخشیدیان نیز مرکز ثقل سیاسی و اداری مصر بود (مسعودی، ۱۴۰۹: همانجا)- شهری وسیع به شمار می‌آمد که تقریباً یک‌سوم بغداد وسعت داشت. هم‌چنین بازارهای بزرگ و تجارت‌خانه‌های پر شکوهی داشت و خانه‌های آن بین پنج تا هفت طبقه بودند و مسجد عمرو بن عاص و مسجد ابن طولون مهم‌ترین مساجد آن به شمار می‌رفت (اصطخری، ۱۹۲۷: همانجا؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸: همانجا). پس از مرگ محمد بن طغج در سال ۳۳۴ ه.ق (کندی، بی‌تا: ۲۹)، فسطاط درگیر مشکلات عدیده‌ای شد که ضربات سنگینی بر اقتصاد و توسعه کالبدی آن وارد کرد (Bianquis, 1998: 116-117). وقوع زلزله در فاصله سال‌های ۳۳۸ تا ۳۴۰ ه.ق چندین بار به آن آسیب رساند (انطاکی، ۱۹۹۰: ۸۰؛ ابن دواداری، ۱۴۱۳: ۳۹۵-۳۹۶) و در سال ۳۴۱ ه.ق نیز قحطی شدیدی در آن اتفاق افتاد (عمادالدین اصفهانی، ۲۰۰۳: ۲۶۱). دو سال بعد بخش‌هایی از آن طعمه حریق شد و به غیر از آنکه به بازارها و ساختارهای بازرگانی آن خسارت زد، هزار و هفتصد خانه را نیز نابود کرد (همان، همانجا؛ ابن دواداری، ۱۴۱۳: ۳۹۹). در نهایت کمبود آب نیل -که از سال ۳۵۲ ه.ق آغاز شده بود- به فراگیر شدن قحطی و بیماری انجامید. این شرایط در سال‌های ۳۵۷ و ۳۵۸ ه.ق بغرنج‌تر شد (انطاکی، ۱۹۹۰: ۱۲۲) و بی‌توجهی حکام اخشیدی به عمق فاجعه افزود (ابن دواداری، ۱۴۱۳: ۴۱۴).

۳. عصر فاطمی

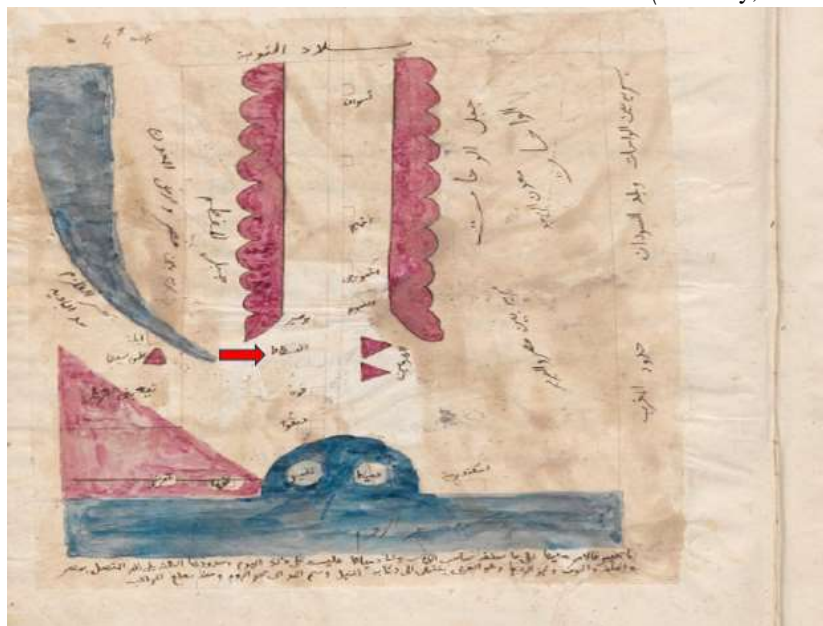
۳-۱. توسعه کالبدی

فسطاط در وضعیت فاجعه‌آمیزی به سر می‌برد که فاطمیان در سال ۳۵۸ ه.ق به آنجا یورش بردند و آن را به تصرف خود درآوردند (کندی، بی‌تا: ۲۹۷-۲۹۸). وضعیت فسطاط از سال ۳۶۱ ه.ق رفته‌رفته بهبود یافت (انطاکي، ۱۹۹۰: همانجا) و این کلان‌شهر نه تنها فجایع پیشین را از یاد برد بلکه به گواه گزارش‌های باستان‌شناسی در دوره فاطمی به برتری بلامنازعی در مصر دست یافت (Scanlon, 1965: 28) که البته بخشی از این برتری، ریشه در پیشرفت بازرگانی فسطاط داشت (Chaudhuri, 1985: 58). فسطاط مقارن با آغاز حکومت فاطمیان، کلان‌شهری به شمار می‌آمد که توانسته بود عسکر و قطائع را به خود ملحق نماید (Scanlon, 1997a: 206) و با تأسیس قاهره توسط فاطمیان نه تنها افول نکرد بلکه به یکی از پرجمعیت‌ترین شهرهای اسلامی مبدل گشت (Brett, 2019: 49). سپاهیان فاطمی پس از تصرف فسطاط، در محلی خارج از آن اردو زدند (انطاکي، ۱۹۹۰: ۱۳۲) که در چهار کیلومتری شمال آن واقع بود (Denoix, 2008: 133). آن‌ها پس از دیوارکشی در اطراف اردو، ابتدا آن را منصوریه نام نهادند و سپس قاهره خواندند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۱۱/۱). قاهره به آن دلیل دور از فسطاط بنا شد (Goitein, 1983: 11) و جدا از آن باقی ماند (Sanders, 1998: 166) تا مقر خلفای فاطمی باشد و آن‌ها را از مردم عادی تفکیک نماید. بدین گونه آن‌ها با الگوبرداری از نمونه عسکر و قطائع، مقری مجزا برای خود و نیروهایشان آماده کردند؛ با این تفاوت که دیوارهای قاهره کاملاً این جدایی را تثبیت نمود (and Pruitt, Andreson, 2017: 228).

تصویر نخست از موقعیت فسطاط در نقشه مصر (فرهاد وداد، مقدمه بر «کتاب الأشکال ابوزید بلخی، ۱۳۹۶: ۴۱») Figure: No. 1, p.41, Introduction to Al- Ashkale Abu-Zayd Balkhi by Farhad Vedad, 2017

علی‌رغم اینکه ساختمان‌هایی مانند کاخ خلیفه، منازل سپاهیان (انطاکی، ۱۹۹۰: ۱۳۳)، بازارها، حمام‌ها، کاروانسراها و محلات به سرعت در قاهره برپا شدند (ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۱۴۶/۱-۱۴۷) ولی در دوره فاطمیان، قاهره صرفاً به صورت دارالخلافة (مقریزی، ۱۴۱۸: ۱۸۰/۲) و مرکز تشریفات و اقامت درباریان به توسعه خود ادامه داد (Behrens-Abouseif, 1989: Idem); اما به هر ترتیب، فسطاط پرجمعیت‌ترین شهر مصر باقی ماند و رفته‌رفته آبادتر شد (مقریزی، ۱۴۱۸: ۶۵/۲) و تا سال‌ها مهم‌ترین مرکز اقتصادی و صنعتی این سرزمین به شمار می‌رفت (Scanlon, 1968: 189; Kennedy, 2004: 317).

موقعیت فسطاط در نقشه مصر (فرهاد وداد، مقدمه بر «کتاب الأشکال ابوزید بلخی، ۱۳۹۶: ۴۱»)

Figure: No. 2, p.41, Introduction to Al- Ashkale Abu-Zayd Balkhi by Farhad Vedad, 2017

مقدسی در اواخر قرن چهارم ه.ق، فسطاط را ناسخ بغداد دانسته و وسعت آن را بیشتر از بغداد ذکر کرده و تراکم جمعیتی آن را با هیچ شهر مهمی در قلمرو مسلمانان قابل قیاس ندانسته است. در این سال‌ها فسطاط همچنان منازلی چندطبقه داشت (مقدسی، ۱۸۷۷: ۳۶ - ۱۹۷ - ۱۹۸) که برخی از آن‌ها استیجاری بودند (Wiet and Others, 2003: 9). گزارش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که فسطاط در این سال‌ها با طراحی پیچیده خانه‌ها و خیابان‌های خود از سطح بالایی از توسعه یافتگی برخوردار بوده است (Petersen, 1996: 91). در قرن پنجم ه.ق جمعیت فسطاط پنج برابر شهری مثل نیشابور بوده و هفت مسجد جامع داشته است و منازل مسکونی آن نیز مثل قبل به صورت عمودی رشد می‌کرد که ارتفاع برخی از آن‌ها حتی به چهارده طبقه می‌رسید. چندین هزار خانه در آن وجود داشت که جزو املاک خاص خلیفه به شمار می‌رفت و اجاره داده می‌شد. ارتفاع ساختمان‌ها آن‌چنان زیاد بود که در روز هم برای تأمین نور خیابان‌ها، چراغ روشن

می‌کردند (نک: «ناصرخسرو، ۱۳۳۵: ۵۵-۶۴-۶۹»). عرض خیابان‌های فسطاط به‌ندرت از دو متر فراتر می‌رفت و مجموعه‌های مسکونی در دو طرف آن‌ها رشد می‌کرد. اگر این مجموعه‌ها غیر از سکونت، دارای کاربری صنعتی و تولیدی هم بودند تا ۳۵۰ تن را در خود جای می‌دادند (Scanlon, 1968: Idem). یک مجموعه مسکونی حجره‌هایی را شامل می‌شد که در اطراف یک حیاط مربع یا مستطیل شکل قرار داشتند. این حیاط - که معمولاً یک حوض مرکزی داشت - عامل دسترسی حجره‌ها به یکدیگر به حساب می‌آمد (Petersen, 1996: Idem). مشکل عمده‌ای که در این سال‌ها فسطاط با آن دست و پنجه نرم می‌کرد، معضل آلودگی بود. بلندی‌های شمال و شرق آن، باعث عدم تهویه و راکد بودن هوا و در نتیجه آلودگی آن می‌شد. این مسئله هنگامی شدت پیدا می‌کرد که دود ناشی از تون^(۶) حمام‌های فسطاط وارد هوا می‌شد. رها کردن لاشه حیوانات در نیل نیز عاملی بود که آب آشامیدنی شهر را آلوده می‌نمود (Behrens-Abouseif, 1989: 6). لازم به ذکر است که آلودگی‌های فسطاط گسترده و همه‌جانبه نبود؛ چراکه یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که این شهر از لحاظ سرمایه‌گذاری و توجه به ساختارهای آب‌رسانی و طراحی ساختارهای دفع فاضلاب، بسیار پیشرفته بوده است و همین امر یکی از عواملی به شمار می‌آید که اسباب رشد سریع فسطاط را فراهم نمود. حفر قنات‌ها - که در دوره‌های اموی و عباسی آغاز شده بود - در عصر فاطمی هم ادامه پیدا کرد و قنات‌هایی در سراسر فسطاط حفر گردید و لوله‌های سفالی تولید شده در این شهر، آب را به مجلل‌ترین خانه‌ها می‌رساند. این لوله‌ها غالباً جوری طراحی شده بود که آب آشامیدنی را از آبی که برای شست‌وشو یا پخت‌وپز استفاده می‌شد، مجزا می‌کرد. به علاوه سازوکارهایی پیشرفته طراحی شده بود تا فاضلاب دفع شود؛ به این صورت که فاضلاب‌ها به کانال‌های زه‌کشی و گودال‌هایی هدایت می‌شد که خارج از ناحیه مسکونی قرار داشتند (Milwright, 2010: 93-94).

۲-۳. افول فسطاط

اگرچه فسطاط در اوایل خلافت المستنصر فاطمی (ح ۴۲۷-۴۸۷ ه.ق) همچنان در راه پیشرفت قدم برمی‌داشت اما به یک‌باره درگیر معضلات متعددی گردید. این مشکلات باعث شد بخشی از فسطاط خالی از جمعیت شود و منطقه‌ای به نام «خراب» در آن شکل بگیرد (Creswell, 1959: 451). در سال ۴۴۶ ه.ق نخستین دور از زنجیره قحطی و بیماری در فسطاط آغاز شد (مقریزی: ۱۴۱۶، ۲/۲۶) که تا پایان سال ۴۴۸ ه.ق ادامه پیدا کرد (ابن‌قلانسی، ۱۹۰۸: ۸۶؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۳۱/۹). پس از آن، قحطی هفت‌ساله‌ای رخ داد که ضربات سهمگینی به جمعیت و کالبد فسطاط وارد آورد. این قحطی قابل پیشگیری بود و در نتیجه خطاهای انسانی، بروز پیدا کرد (Brett, 2019: 54). قحطی مذکور در سال ۴۵۹ ه.ق آغاز شد (ابن‌دوادی، ۱۳۸۰: ۳۸۶) و در سال‌های ۴۶۱ و ۴۶۲ ه.ق به اوج خود رسید (ابن‌قلانسی، ۱۹۰۸: ۹۷-۹۸؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۵۸/۱۰ و ۶۱) و عاقبت در سال ۴۶۶ ه.ق و با به قدرت رسیدن بدر الجمالی (وزارت ۴۶۶-۴۸۷ ه.ق) در دستگاه خلافت فاطمیان، خاتمه یافت (ابن‌دوادی، ۱۳۸۰: ۴۰۰).

افول تدریجی فسطاط در قرن ششم ه.ق شتاب بیش‌تری گرفت. زنجیره‌ای از بلایای طبیعی یعنی قحطی، وبا و زلزله، جمعیت آن را به شدت کاهش داد و رشد آن را متوقف نمود (Behrens-Abouseif, 1989: 7). این روند ادامه داشت تا اینکه در سال ۵۶۴ ه.ق آملریک پادشاه صلیبی قصد تصرف فسطاط را کرد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۱/۳۳۶). فسطاط از بیم حمله صلیبیان به آتش کشیده شد (عمارہ یمنی، ۱۸۹۷: ۸۰) و مردم آن به اجبار به قاهره انتقال داده شدند و پیش از آمدن صلیبیان، اموال اهالی آن به غارت رفت (ابن اثیر، ۱۳۸۵: همانجا). گرچه برخی از بخش‌های فسطاط از تخریب مصون ماند و برخی از بخش‌های آن نیز مرمت شد اما فسطاط پس از این حوادث، به مرور و در نتیجه چندین عامل مختلف، مرکزیت خود را در مصر از دست داد (Scanlon, 1968: Idem) و راه زوال در پیش گرفت (Scanlon, 1997b: Idem).

۴. توسعه اقتصادی فسطاط در دوره فاطمیان

گرچه در عصر رومیان و بیزانسی‌ها، اسکندریه مرکز اقتصادی مصر به حساب می‌آمد ولی پس از اسلام رفته‌رفته فسطاط به مهم‌ترین بازار توزیع کالا در مصر تبدیل شد و اسکندریه را به زیر سایه خود برد (Goition, 1973: 23). شرایط به همین منوال ادامه داشت تا اینکه همگام با قدرت یافتن فاطمیان در مصر (Chaudhuri, 1985, Idem) و انحراف مسیرهای بازرگانی از عراق و خلیج فارس به سوی مصر و دریای سرخ، فسطاط به اوج بالندگی اقتصادی در تاریخ خود رسید. در یک فرآیند، بسیاری از تاجران برجسته از ترس آشوب، ناامنی و غارت، بغداد و عراق را ترک گفتند و به مصر مهاجرت نمودند تا در این سرزمین به سود بیش‌تری دست یابند. فسطاط گذشته از مناسبات بازرگانی که در این زمان داشت، توانست از راه دریا با دیگر ممالک اسلامی، بیزانس و سواحل تحت سلطه آن، ارتباط برقرار کند (Labib, 2014: 64-65). از سویی با اینکه قاهره کم‌کم در دوره فاطمیان صاحب ساختارهای بازرگانی می‌شد اما هرگز نتوانست خدشه‌ای بر جایگاه والای فسطاط در اقتصاد وارد آورد؛ چراکه ساختارهای آن هرگز قابل قیاس با فسطاط نبود (Yeomans, 2006: 45). فسطاط در سده پنجم و نیمه سده ششم ه.ق، برتری اقتصادی خود را در مقابل قاهره حفظ کرد (Goitein, 1973: 4). قاهره در این سال‌ها فقط مقری برای دستگاه دولت به شمار می‌رفت و از آن فراتر نبود (Goitein, 1967b: 188). گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که فسطاط نه تنها در اواخر قرن چهارم ه.ق یکی از ثروتمندترین شهرهای جهان بوده (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۷۵) بلکه انبار کالاهای مغرب، بارانداز کالاهای مشرق و محل اجتماع بازرگانان اقصی نقاط جهان بوده است (مقدسی، ۱۸۷۷: ۱۹۷). در قرن پنجم نیز ثروت اهالی آن چند برابر شد؛ چنانکه محل انباشت سرمایه‌هایی شد که در هیچ شهری به صورت یکجا جمع نمی‌شد (ناصرخسرو، ۱۳۳۵: ۶۸-۶۹). اسناد پرشمار جنیزا^(۷) نیز نشانگر آن است که فسطاط در دوره فاطمیان به‌عنوان رهبر اقتصاد مصر (Goitein, 1983: 7)، اولاً در نقش ایستگاه نهایی و مرکز باز توزیع کالاهایی عمل می‌کرد که بین مدیترانه و هند جابه‌جا می‌شد (Snyder, 2004: 150) و ثانیاً بازار بزرگی به شمار می‌آمد که محموله‌ها از آن بارگیری می‌شد تا به فواصل دور و نزدیک ارسال

شود و نیز امور مالیاتی و مجوز ترخیص کالاها نیز در آنجا انجام می‌گرفت (Goitein, 1983: Idem).

۱-۴. بازرگانان مذکور در اسناد جنیزا

تاجران یهودی در اوج‌گیری اقتصاد فسطاط نقش مهمی ایفا نمودند و در همه شئون اقتصاد آن حضوری فعال داشتند (Brett, 2019: 22). این بازرگانان که در اصطلاح به تجار قاهره-جنیزا معروف‌اند (Abulafia, 2011: 231)، تحت حمایت خلفای فاطمی در اقتصاد مصر مطرح شدند و توانستند دیگر رقبای خود را از میدان به در کنند (Curtin, 1984: 104). آن‌ها روابط تنگاتنگی با دیگر اجتماعات یهودی در عراق، فلسطین، اندلس، سیسیل، مغرب، هند و یمن داشتند (Lev and Amar, 2008: 3) ولی فسطاط پایگاه اصلی و مرکز فرماندهی آنان به شمار می‌آمد. آنان گرچه در ابتدا مسیرهای تجاری دریای سرخ را برای فعالیت خود انتخاب کردند و از طریق آن با خاور دور معامله نمودند (Balard, 2015: 263) ولی پس از مدتی به معامله در بازار مدیترانه هم پرداختند و توانستند به نمایندگی از بازرگانان سرزمین‌های اسلامی با تاجران لاتینی و یونانی دادوستد کنند (Picard, 2018: 268-269). تجار یهودی مذکور در اسناد جنیزا تا سال ۵۴۵ ه.ق به اوج فعالیت‌های خود رسیدند (Abulafia, 2011: 230) و علاوه بر آنکه در واردات و صادرات برخی اقلام گران‌بها مهارت خاصی داشتند، در فعالیت‌های صنعتی و تولیدی مثل زرگری، نقره‌کاری و پارچه‌بافی نیز فعالانه مشارکت می‌کردند. اسناد به‌جامانده از آنان، روشنگر ابعاد گوناگون اقتصاد بازرگانی مصر در دوره فاطمیان است (Goitein, 1955: 108 and 116-117).

۲-۴. تولید، صنعت و ساختارهای اقتصادی در فسطاط

بسیاری از نواحی فسطاط در دوره فاطمیان کاربری صنعتی داشتند (Milwright, 2010: 148). با آنکه به گواهی اسناد جنیزا، تمام نواحی فسطاط به‌وسیله شاخه‌های مختلف بازرگانی، صنعت و تولید از یکدیگر تفکیک نمی‌شدند ولی تعداد زیادی از خیابان‌ها، بازارها، سرسراها و منازل به نام یک شاخه خاص از فعالیت اقتصادی معروف بود. برخی نواحی تنها کاربری مسکونی و برخی نیز اساساً کاربری اقتصادی داشتند؛ چنانکه به‌طور مثال، معمولاً آسیاب‌ها و اماکنی که در آن‌ها شراب و روغن تولید می‌شد، در نواحی مسکونی واقع بود (Goitein, 1983: 15). در فسطاط مطابق با الگوی موجود در سرزمین‌های اسلامی، پنج نوع بازار وجود داشت؛ نخست بازارهای اختصاصی که به مایحتاج عمومی مربوط بود و یک راسته بازرگانی را شامل می‌شد و اصطلاحاً «سوق» نام داشت. دوم مجموعه ساختمان‌هایی که اصطلاحاً «فندق» خوانده می‌شد و به انبار کالاها شباهت داشت. بازارهای روستایی-هفتگی، بازارهای دوره‌ای و بازارهای بین‌راهی نیز انواع دیگر آن بودند (Balard, 2015: 272). فسطاط در قرن چهارم ه.ق دارای بازارهای برجسته و قیصریه‌های مهمی بود (مقدسی، ۱۸۷۷: همانجا) و در قرن پنجم ه.ق بازاری به نام «سوق قنادیل» داشته که در تنوع کالا با هیچ بازاری قابل قیاس نبوده است (ناصرخسرو، ۱۳۳۵: ۶۶). همچنین بازاری داشته که تنها مخصوص دادوستد عطریات بوده و «مربعه» یا «مربعه عطارین» نامیده می‌شد و در واقع محل

تجمع عمده‌فروشان بوده که غالباً خرده‌فروشی نیز می‌کردند (Lev and Amar, 2008: 15). به‌علاوه فسطاط به سبب اهمیت بازرگانی خود، دارای مؤسساتی به نام «دارالوکاله» بود که کالاها در آن انبار می‌شدند و فردی با عنوان «وکیل التجار» ریاست آن را بر عهده داشت. وکیل التجار معمولاً بازرگانی امین و عمده‌فروش بود که در معاملات به‌عنوان حافظ منافع بازرگانان، از آنان نمایندگی می‌کرد (Goitein, 1967a: 61).

مصر در این دوره در تولید اقلامی همچون زاج، سنا، کتان، صمغ عربی، خرنوب^(۸) و شکر فعالیت داشت (Lev and Amar, 2008: 68). فسطاط در صنعت نساجی، تولید ظروف شیشه‌ای و سفال زرین‌فام موفق عمل می‌کرد (Scanlon:1968, Idem) و سنگ زبرجدی که از صحرای اطرافش به‌سوی آن می‌آمد، مشهور بود (طوسی، ۱۳۸۲: ۲۵۷). زاج به‌عنوان یک ماده معدنی در رنگ‌آمیزی و تولید مرکب کاربرد بسیاری داشت و در قرن پنجم ه.ق از فسطاط به مغرب و اندلس صادر می‌شد (Lev and Amar, 2008: 68 and 100). کتان هم نقش مهمی در اقتصاد مصر ایفا کرد؛ چنانکه از طریق بوسیر^(۹) بیش‌ترین محموله‌های کتان با قایق (Gil, 2004b: 90) به‌سوی فسطاط فرستاده می‌شد (Gil, 2004a: 704). ناحیه‌ای به نام «قالوص / قالوس»، قلب تپنده تجارت کتان در فسطاط بود (Gil, 2004b: 85 and 90) ولی مرکزی نیز به نام «دارالکتان» در این عرصه فعالیت داشت (Gil, 2008: 279). صنعتگران فسطاط در این دوره در بافت پارچه‌های ابریشمی و رنگ‌آمیزی آن فعال بودند (Goitein, 1967b: 102) و از سوی دیگر پارچه‌های خاصی در آنجا تولید می‌شد که به نام «فسطاطی» معروف بود (Hitti, 1973: 125; Munro, 2011: 234) و برای تهیه آن از تارهای کتان و پودهای پنبه استفاده می‌شد (Abulafia, 2011: 234). به‌علاوه نوعی پارچه به نام «فوطه» در آنجا بافته می‌شده که از مصر به عدن و سپس به هند صادر می‌گشت (Goitein and Friedman, 2008: 175-176).

شکر نیز از جمله تولیدات صنعتی فسطاط در این دوره بود که ارزش صادراتی داشت (Goitein, 1973: 18-19). کشت نیشکر از قرن چهارم ه.ق در حومه آن آغاز گردید و بعدها توسعه یافت (Ouerfelli, 2008: 71-72)؛ چنانکه «خمی‌الکبیر» مهم‌ترین ناحیه در پیرامون فسطاط به شمار می‌آمد که در آن نیشکر کشت می‌شد (Sato, 2015: 25). با توسعه کشت نیشکر، صنعت شکر در مصر و فسطاط ابعاد وسیع‌تری پیدا کرد و از بازرگانان گرفته تا کارگزاران دولتی یا دلالان و پزشکان، در آن سرمایه‌گذاری می‌کردند. رفته‌رفته فسطاط مملو از کارگاه‌های تولید و تصفیه شکر شد؛ تا حدی که جای کمی برای احداث کارگاه جدید باقی ماند و برخی از منازل مسکونی به کارگاه مبدل گشت. محتوای اسناد جنیزا گواه این مطلب است که صنعت شکر نه تنها برای سرمایه‌گذاران بلکه برای دستگاه حاکم نیز به صنعتی سودآور تبدیل شده بود (Ouerfelli, 2008: 74-75). کارگاه‌های تولید شکر که «مطبخ‌السكر» نامیده می‌شدند، انواع مختلف شکرهای قهوه‌ای و سفید را تولید می‌کردند و شکر خام به دارالقند فسطاط برده می‌شد تا

در آنجا انبار شود (Sato, 2015: 180 and 185). این شهر در قرن پنجم ه.ق کاروانسرای به نام «دارالوزیر» داشته که فقط مخصوص خرید و فروش نیشکر بوده است (ناصر خسرو، ۱۳۳۵: ۶۹). فسطاط در این سال‌ها آن‌چنان در صنعت شکر پیشرفت کرد که به مرکز انتشار فنون و نوآوری‌های مربوط به این صنعت تبدیل شد که بخش مهمی از این پیشرفت را مرهون بهبودیان بود؛ تاجرانی که هم در فرآیند تولید و هم در تجارت آن فعالانه مشارکت داشتند و به همین دلیل با شهرت «سُگری» شناخته می‌شدند (Ouerfelli, 2008: 75,301 and 431). البته محصولاتی هم وجود داشت که به صورت غیرمستقیم به این صنعت وابسته بود؛ چراکه فسطاط قنادان ماهری داشت که شیرینی‌های بادامی تولید می‌کردند (Lev and Amar, 2008: 94). در این دوره فسطاط در تولید ظروف سفالی و شیشه‌ای نیز موفق عمل می‌کرد. همگام با افزایش چشمگیر واردات ظروف چینی به آن، صنعتگران نیز توانستند به تقلید از این ظروف، ظروفی را به صورت انبوه تولید نمایند (Scanlon, 1970: 85) که در وهله اول مورد استفاده اهالی فسطاط قرار می‌گرفت. این ظروف شامل سفالینه‌هایی بود که کوزه‌های ساده آب و بدون لعاب تا قدح‌های لعاب‌دار را در برمی‌گرفت (Milwright, 2010: 85).

خرده سفال‌های یافت شده در فسطاط

Figure: No. 1, p.6, Scanlon, (1965)

سفالینه‌های فسطاط با لعاب سفید و طیف رنگ‌های لیمویی تا مسی غلیظ رنگ‌آمیزی می‌شدند و سبک منحصر به فردی را نمایان می‌کردند (Kipfer, 2000: 199). ناصر خسرو در قرن پنجم ه.ق بر کیفیت و تنوع ظروف سفالی و شیشه‌ای فسطاط صحنه گذارده (ناصر خسرو، ۱۳۳۵: ۶۷) و یافته‌های باستان‌شناسی نیز حاکی از آن است که تولید ظروف شیشه‌ای در فسطاط، طی قرون

دوم تا پنجم ه.ق به اوج خود رسیده و از لحاظ کیفی و فنی، پیشرفت داشته است. با آنکه فسطاط تا حدی واردکننده ظروف شیشه‌ای بود اما کسی نمی‌تواند ادعا کند نمونه‌های ساخته شده در آن، کیفیتی پایین‌تر از ظروف شام، عراق یا ایران داشته است (Pinder-Wilson and Scanlon, 1973: 15-16).

فسطاط در دوره فاطمیان، در صنعت کاغذ نیز شاهد توسعه چشمگیری بود؛ چراکه بنگاه‌های سرمایه‌گذاری با کاهش تولید پاپیروس و در نهایت توقف آن در مصر، این صنعت را به تکاپو واداشتند (Ashtor, 1976: 200). از سوی دیگر، یکی از محصولات مهم فسطاط در این برهه، گیاه درخت بلسان / بلسم^(۱۰) و روغن آن بوده (ناصرخسرو، ۱۳۳۵: ۶۲-۶۳؛ بکران: ۱۳۴۲، ۹۰) که نه تنها روغن آن در پزشکی کاربرد داشته و در تشریفات مختلف از آن استفاده می‌شده بلکه کالای مهمی در مبادلات بازرگانی به شمار می‌رفته است (Milwright, 2001: 8-10). کشت و تولید بلسان در عهد اموی در مصر آغاز شد (Amar and Lev, 2013: 27) و نواحی اطراف فسطاط از جمله عین شمس، مهم‌ترین مناطقی بودند که این گیاه در آن‌ها عمل می‌آمد (اصطخری، ۱۹۲۷: ۵۴؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۱۶۱/۱).

۳-۴. کالاهای صادراتی و وارداتی؛ مناسبات تجاری با دیگر ممالک

بر اساس اسناد جنیزا، در این دوره مصر به رهبری فسطاط، اقلام فراوانی را از هند و جنوب شرقی آسیا، یمن و جزیره‌العرب، مغرب، سیسیل، کرت، اروپا و شام وارد می‌نموده است (Lev and Amar, 2008: 69). برخی از این کالاها عبارت بود از: روغن زیتون، روغن، صابون، میوه خشک (Goitein, 1973: 18)، مس، قلع، موم، قیر، سرمه، گردو (Gil, 2004a: 681)، ابریشم، ادویه و مواد رنگ دهنده، زعفران، پنیر و آهن. البته فسطاط و تاجران آن فهرست بلند بالایی از کالاها را به ممالک دیگر صادر می‌کردند که تنها تعداد اندکی از آن‌ها در این شهر تولید می‌شد؛ از جمله زاج، بادیان رومی، دارچین، قرنفل، کتان، حنا، نیل، سورنجان^(۱۱)، مومیای، فلفل، خرنوب هندی، گل خشک / قُرْطُم^(۱۲)، نوشادر^(۱۳)، ثعلب^(۱۴)، شکر (Lev and Amar, 2008: 69 and 86) و نیز کاغذ (Goitein, 1967b: 81).

فسطاط با موقعیت ممتازی که در بازرگانی داشت نه تنها از راه زمینی بلکه از طریق دریا با ممالک دور و نزدیک مرتبط شد. مهم‌ترین درگاه تجاری مصر - که با فسطاط پیوند بسیار مهمی داشت - اسکندریه بود که ۳۰ فرسنگ با فسطاط فاصله داشت و در قرن پنجم ه.ق انواع میوه را به صورت عمده به آن وارد می‌کرده است (ناصرخسرو، ۱۳۳۵: ۵۰). همچنین اسکندریه با اینکه در ساحل مدیترانه قرار داشت و از اهمیت فراوانی در مناسبات بازرگانی بین‌المللی برخوردار بود ولی تا حد زیادی در فعالیتهای اقتصادی-تجاری خویش از فسطاط تبعیت می‌نمود (Sanders, 1998: 167). از دیگر سو عیذاب در کرانه دریای سرخ (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ۱۷۱/۴) درگاه مهمی به شمار می‌آمد که ارتباط بازرگانی فسطاط با یمن، شرق آفریقا، هند و چین به آن وابسته بود (Goitein, 1967a: 133). این بندر کالاهای مهمی همچون طلای خام، عاج (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۹۵)،

بردگان و ظروفِ تجملی را به اسوان^(۱۵) می‌رساند تا از آنجا به فسطاط برده شود (Haddon, 2002: 11).

ارتباط با شام نیز اهمیت فراوانی برای فسطاط داشت، طبق اسناد جنیزا دمشق و حلب روابط مستحکمی با فسطاط داشتند؛ یکی از این اسناد نشان می‌دهد که یک محموله ابریشم خراسانی به سوی حلب آمده تا به وسیله بندر صور به مصر ارسال شود (Goitein, 1967b: 20 and 60). به غیر از صور، لاذقیه نیز در ارتباط دریایی بین شهرهای داخل شام و مصر نقش مهمی داشته است. ارتباط دریایی در زمستان یا به شدت کاهش پیدا می‌کرد یا به صفر می‌رسید و در عوض حجم مبادلات زمینی چند برابر می‌شد (Jacoby, 2007: 166). عسقلان در ارتباط زمینی نقشی بی‌بدیل داشت و اقلام مختلفی از جمله منسوجات و محصولات کشاورزی را به فسطاط وارد می‌کرد (Lev, 2016: 148). این در حالی بود که محصولات مهمی همچون هلیج^(۱۶) از فسطاط به بندرهای شام صادر می‌شدند تا از آنجا به مناطق داخلی منتقل شوند (Lev and Amar, 2008: 84).

در این دوره، افریقیه نیز به دو صورت دریایی و زمینی با فسطاط ارتباط داشت. فسطاط برای کاروان‌های بازرگانی افریقیه، مرکز مهمی به شمار می‌آمد که به واسطه آن می‌توانستند با بازار اقیانوس هند مرتبط شوند (Chaudhuri, 1985: 169). کالاها از قیروان به عنوان مهم‌ترین کانون بازرگانی در افریقیه، به مهدیه منتقل و از آنجا به سمت بندرها مهم مصر بارگیری می‌شد و البته در موازات این راه، مسیری نیز از سیسیل به سوی اسکندریه و فسطاط وجود داشت (Amar and Lev, 2007: 532; Lev and Amar, 2008: 81-82). کشتی‌هایی که می‌خواستند محموله‌های خود را در فسطاط تخلیه کنند، با گذر از اسکندریه و دریانوردی به سوی شرق، ابتدا به رشید و سپس با حرکت در شاخه غربی نیل به سوی جنوب، نهایتاً به فسطاط می‌رسیدند. در این برهه، فسطاط لنگرگاهی به نام مقس^۲ در کرانه نیل داشت که ارتباط مستقیم آن با دریای مدیترانه را ممکن می‌ساخت (Gil, 2008: 272-273). کتان و ادویه‌های مختلف همچون هلیج، مهم‌ترین اقلامی بود که از فسطاط به مغرب و افریقیه صادر می‌شد (Lev and Amar, 2008: 69) و در عوض، زعفران و ابریشم از مهدیه وارد می‌گشت (Gil, 2008: 248).

فسطاط در دوره فاطمیان با بیزانس و تاجران اروپایی هم مناسبات تجاری مهمی داشت. تاجران بیزانسی چند سال پیش از به قدرت رسیدن فاطمیان به فسطاط آمدند و در آنجا بازاری مخصوص به خود داشتند که بازار یونانیان نامیده می‌شد (Jacoby, 2000: 33-34). رفته‌رفته میزان رفت و آمد و حجم معاملاتی این تاجران، آن‌چنان افزایش پیدا کرد که عده‌ای از صنعتگران و بازرگانان بیزانسی در فسطاط سکونت یافتند (Conrad, 1991: Idem). همگام با

1. Myrobalan
2. Maqs

بیزانسی‌ها، گروهی از تاجران آمالفیایی نیز در قرن چهارم ه.ق در فسطاط فعالیت می‌کردند. آن‌ها توانستند با بازرگانان مذکور در اسناد جنیزا، مرتبط شده و در محلی به نام مالف در فسطاط ساکن شوند (Abulafia, 2011: 240). در دهه دوم قرن پنجم ه.ق ونیزی‌ها نیز به آمالفیایی‌ها پیوستند تا در مناسبات مصر و بیزانس فعالیت کنند؛ چراکه اولین بار در سال ۴۱۷ ه.ق بود که یک کشتی ونیزی به فسطاط آمد. ساختار جغرافیایی فسطاط باعث می‌شد تاجران بیزانسی و اروپایی برخی اوقات مستقیماً با کشتی‌های خود به آنجا بروند. البته برخی از آنان هم سعی می‌کردند از اسکندریه و به صورت زمینی خود را به آنجا برسانند. تمایل فزاینده اروپاییان به معامله با فسطاط باعث شد که پیزایی‌ها هم بتوانند در سال ۵۴۹ ه.ق صاحب یک کاروانسرا در این شهر شوند (Jacoby, 2000: 42,51,61). زاج، فلفل، دارچین، میخک، شکر (Lev and Amar, 2008: 69)، منسوجات و مواد رنگ‌دهنده، مهم‌ترین اقلام صادراتی فسطاط به اروپا بود. به گواهی اسناد جنیزا، در میان این اقلام، منسوجات از اهمیت چند برابری برخوردار بوده و انتقال آن تنها توسط تجار بین‌المللی انجام می‌شد (Snyder, 2004: 149,151). در مبادلات تجاری دریای سرخ و اقیانوس هند نیز منسوجات و متعلقات آن نقش مهمی را ایفا می‌کرد؛ چنانکه تاجران مذکور در اسناد جنیزا - که دائماً بین بندرهای مالابار، عدن و فسطاط در رفت و آمد بودند (Chaudhuri, 1985: 59) - نخ، پارچه و البسه را در اولویت معاملاتی خود قرار می‌دادند (Snyder, 2004: 155).

۵. نتیجه

با قدرت‌گیری احمد بن طولون در مصر، وی پایتخت جدیدی به نام قطائع در شمال فسطاط پایه‌گذاری کرد که پس از مرگ وی به فسطاط ملحق گردید. فسطاط در دوره استیلای طولونیان، از بعد اقتصادی نیز شاهد پیشرفت بسیاری بود؛ چراکه از طریق یک مسیر اختصاصی با رمله - پایتخت فلسطین - ارتباط بازرگانی داشت و از طرف دیگر با حمایت‌هایی که در زمینه واردات سفال‌های مرغوب صورت گرفت، توانست خود به تولیدکننده اصلی این محصول تبدیل گردد. در ابتدای عهد اخشیدیان، فسطاط به اندازه یک سوم بغداد وسعت داشت و دارای بازارها و تجارت‌خانه‌های پر رونقی بود اما این شهر پس از مرگ محمد بن طنج، دچار معضلات فراوانی شد که توسعه کالبدی و اقتصادی آن را تحت تأثیر قرار داد. وقوع مصائب طبیعی نظیر چندین زلزله بین سال‌های ۳۳۸ تا ۳۴۰ ه.ق، قحطی سال ۳۴۱ ه.ق، آتش‌سوزی مهیب سال ۳۴۳ ه.ق، کاهش شدید آب رودخانه نیل - که از سال ۳۵۲ ه.ق آغاز شد - و در نهایت بی‌توجهی حکام اخشیدی به این معضلات، سبب افول فسطاط در طول دوره اخشیدی شد.

با تسلط فاطمیان بر فسطاط در سال ۳۵۸ ه.ق، این شهر بر بحران‌های پیشین غلبه کرد و علی‌رغم تأسیس شهر قاهره - که دارالخلافه فاطمیان به شمار می‌رفت - فسطاط کماکان مهم‌ترین مرکز اقتصادی و صنعتی مصر به شمار می‌رفت؛ چنانکه مقدسی در قرن چهارم این شهر را ناسخ بغداد و پرجمعیت‌تر و بزرگ‌تر از آن معرفی کرده است. در بعد اقتصادی باید اذعان نمود که همزمان با روی کار آمدن فاطمیان، مسیرهای تجاری و بازرگانی از عراق و خلیج فارس

به سمت مصر و دریای سرخ منحرف شد و بسیاری از تجار برجسته به دلیل آشوب و ناامنی، عراق را ترک و به قصد کسب سود بیشتر به مصر مهاجرت کردند. در این دوره، دو بندر اسکندریه و عیذاب - که به ترتیب در کرانه دو دریای مدیترانه و سرخ قرار داشتند - نقش مهمی در ارتباط تجاری فسطاط با اروپا، یمن و شرق دور ایفا کردند. همچنین فسطاط از طریق بندرهای چون صور و لاذقیه و نیز مسیر زمینی عسقلان با بلاد شام ارتباط بازرگانی گسترده‌ای داشت. از سوی دیگر فسطاط واسطه مهمی به شمار می‌رفت که کاروان‌های تجاری افریقه را با مراکز تجاری اقیانوس هند مرتبط می‌ساخت و مهم‌ترین مرکز بازرگانی افریقه یعنی قیروان نیز از طریق مهدیه و سیسیل با فسطاط پیوند می‌یافت. علاوه بر موارد مذکور، حضور و سکونت تجار گوناگون بیزانسی، آملقیایی، ونیزی و پیزایی در فسطاط تأثیر بسزایی در رشد مبادلات تجاری این شهر با بیزانس و اروپا داشت. در دوره استیلای فاطمیان بر مصر، تجار یهودی - که پایگاه مهم فعالیتشان فسطاط بود - نبض اصلی اقتصاد مصر را در دست داشتند. آن‌ها برای تجارت با شرق دور و نیز ارتباط با تجار لاتینی و یونانی، دامنه فعالیت خود را در دریای سرخ و مدیترانه گسترش دادند؛ اما درباره تولیدات فسطاط در این دوره نیز باید اذعان کرد که مهم‌ترین محصولات طبیعی آن عبارت بود از: زاج، نیشکر، سنگ زبرجد، گیاه بلسان. همچنین اصلی‌ترین تولیدات صنعتی فسطاط، پارچه‌های کتانی و ابریشمی، پارچه‌های فسطاطی، فوطه، ظروف شیشه‌ای و سفالی، کاغذ و شاید از همه مهم‌تر انواع شکر بود.

فسطاط در ثلث دوم عصر شصت ساله خلافت مستنصر یعنی بین سال‌های ۴۴۶ تا ۴۶۶ ه.ق، دچار قحطی‌هایی شد که ضربات مهلکی بر جمعیت و کالبد فسطاط وارد نمود. اگرچه بحران مذکور با آغاز وزارت بدر الجمالی خاتمه یافت اما در قرن ششم ه.ق نیز علاوه بر بحران‌هایی نظیر وبا، قحطی و زلزله، یورش آملریک پادشاه صلیبی در سال ۵۶۴ ه.ق به قصد تصرف فسطاط، سبب شد که این شهر از بیم حمله صلیبیان به آتش کشیده شود و جمعیت آن به قاهره منتقل گردد. از این زمان فسطاط موقعیت ممتاز خود در مصر را از دست داد.

پی‌نوشت‌ها

1. Bruning, Jelle, "The Rise of a Capital: Al-Fustat and Its Hinterland".
2. Creswell, K., "The Early Muslim House- The Houses of Fustat, Egypt: 7th-11th Centuries A.D".
3. Pinder-Willson, R.H and George T. Scanlon, "Glass finds from Fustat: 1964-71".
4. Scanlon, George T, "Preliminary Report: Excavations at Fustat, 1964".
5. _____, "The Pits of Fustat: Problems of Chronology".

۶. گلخن حمام و جایی در زیر خزانه آب گرم حمام برای سوزاندن سوخت تا آب خزانه، گرم شود (لغت‌نامه دهخدا).
 ۷. مجموعه اسناد و مدارک یافت شده در کنیسه بن عزرا در فسطاط است. جنبه اصطلاحاً به صندوق‌خانه هر کنیسه یا هر مکان دیگری گفته می‌شود که مکتوبات دینی حاوی اسامی خداوند را در آن می‌اندازند. مهم‌ترین امتیاز این جنبه برای پژوهش‌های تاریخی، در این است که متصدیان امر در جامعه یهودیان فسطاط، علاوه بر نوشته‌های مقدس مانند عهد عتیق و تلمود، انبوهی از نوشته‌های متعلق به فرق یهودی، پوست نوشته‌ها، فتواها، اشعار و اقسام اسناد را نیز در آن می‌انداختند. در واقع، آنان هر سندی را که به خط عبری نوشته می‌شد و از زیر دستشان می‌گذشت، در جنبه قرار می‌دادند (دانشنامه جهان اسلام، مدخل «جنبه»).

۸. مؤلف برهان قاطع آورده است که «خزروب چند قسم است: نبطی، شامی، هندی. نبطی را به فارسی کبر خوانند و آن رستنی باشد خاردار که پرورده کنند و خورند، آن را کور نیز گویند و به عربی ینبوت و قضم قریش خوانند و شامی را به فارسی کورزه و به شیرازی کورک کازرونی گویند و مصری همان نبطی باشد که گفته شد و هندی خیارچنبر است و آن دواپی باشد معروف» (برهان، ۱۳۸۰: ۳۳۵-۳۳۶).

۹. منظور «بوصیر قوریدس» است که شهری در مصر میانه بوده و از اعمال فیوم به شمار می‌رفته و از سده ۱۱ ق، بوصیرالملق (ملک) خوانده شده است (اشرف، ۱۳۹۹: مدخل «بوصیر»).

۱۰. درختی است کوچک مانند درخت حنا که روغنش منافع بسیار دارد (لغتنامه دهخدا).

۱۱. مؤلف برهان قاطع درباره سورنجان آورده است که در «لغت اندلس دواپی است که آن را در عراق لعبت بربری گویند و فجاج آن را، یعنی شکوفه و گل آن را به عربی اصابع هرمس و آن را حافرالمهر گویند و بعضی گویند اصابع هرمس برگ آن است نقرس را نافع باشد» (برهان، ۱۳۸۰: ۵۳۶).

۱۲. از گیاهان تیره مرکبان است که گل‌های آن تشکیل دهنده‌های بزرگ در بالای ساقه می‌دهد. گلبرگ‌های آن نارنجی رنگ است و آنها را به نام گل رنگ در رنگریزی به کار می‌برند (لغتنامه دهخدا).

۱۳. نمکی است جامد و متبلور و بی‌رنگ و بو که از ترکیب جوهر نمک (اسید کلریدریک) و آمونیاک به دست می‌آید و نام علمیش کلرور آمونیوم است. طعم آن زننده است و در آب گرم به خوبی حل می‌شود (لغتنامه دهخدا؛ نیز نک: «برهان، ۱۳۸۰: ۹۱۶»).

۱۴. گیاهی است از رده تک لپه‌ای‌ها که گونه‌هایش تیره ثعلب را به وجود می‌آورد. این گیاه دارای گل‌های خوشه‌ای صورتی و سفید است و خاصیت دارویی دارد (معین، ۱۳۸۱: ۵۱۲/۱).

۱۵. شهری که در آثار جغرافیایی به‌عنوان یکی از شهرهای بزرگ جنوب مصر با نخلستان‌ها و محصولات فراوان کشاورزی یاد شده است (اصطخری، ۱۹۲۷: ۵۳؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ۱۹۱/۱).

۱۶. از درختان نواحی حاره که میوه‌اش مصرف طبی دارد و آن چند نوع است: هلیله بزرگ که کابلی گویند، هلیله زرد و بلبله. درخت آن کوچک چون سیب و به والو است و برگ آن کوچک‌تر و دراز چون برگ بید است (لغتنامه دهخدا).

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دارصادر.
- ابن حوقل، محمد (۱۹۳۸)، *صورةالأرض*، بیروت، دارصادر «افست لیدن».
- ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۸۸۹)، *المسالك و الممالک*، حقه یان دخویه، بیروت، دار صادر «افست لیدن».
- ابن دقماق، ابراهیم بن محمد (بی‌تا)، *الایتصار لواسطه عقدا لمصار*، المکتب التجاری، بیروت.
- ابن دواداری، ابی‌بکر بن عبدالله (۱۴۱۳)، *کنز الدرر*، ج ۵، تحقیق دوروتیا کرافولسکی، بیروت، معهداآلمانی للآثار.
- _____ (۱۳۸۰)، *کنز الدرر*، ج ۶، تحقیق صلاح الدین المنجد، قاهره، المعهدا آلمانی للآثار.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲)، *الأعلاق النقیسه*، بیروت، دارصادر.
- ابن قلانسی، حمزه بن اسد (۱۹۰۸)، *ذیل تاریخ دمشق*، مطبعة الآباء البیوسعیین، بیروت.
- ابوزید بلخی، احمد بن سهل (۱۳۹۶)، *الأشکال*، به کوشش فرهاد و داد، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۸۴)، *جهان اسلام*، ترجمه قمر آریان، تهران، امیرکبیر.
- اشرف، محمدحسین (۱۳۹۹)، مدخل «بوصیر»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۹۲۷)، *مسالك الممالک*، بیروت، دارصادر «افست لیدن».
- انطاکی، یحیی بن سعید (۱۹۹۰)، *تاریخ الأنطاکی*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، طرابلس، جروس برس.
- برهان، محمدحسین بن خلف (۱۳۸۰)، *فرهنگ فارسی برهان قاطع*، تهران، نشر نیما.
- بکران، محمد بن نجیب (۱۳۴۲)، *جهان نامه*، به کوشش محمدامین ریاحی، تهران، کتابخانه ابن‌سینا.
- بالذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸)، *فتوح البلدان*، دار و مکتبه‌الهملال، بیروت.
- بلوی، عبدالله بن محمد (بی‌تا)، *سیره احمد بن طولون*، تحقیق محمد کردعلی، قاهره، مکتبه الثقافه الدینییه.

- جاحظ، عمرو بن بحر (۱۴۱۴)، *التبصر بالتجارة*، تحقیق حسن حسنی عبدالوهاب، قاهره، مكتبة الخانجي.
- حدود العالم من المشرق الى المغرب (۱۳۶۲)، به كوشش منوچهر ستوده، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامهٔ دهخدا*، نسخهٔ دیجیتال "https://dekhoda.ut.ac.ir".
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد (۱۳۸۲)، *الأنساب*، تحقیق عبدالرحمن معلمی حیدرآباد، دائرة المعارف العثمانیه.
- صاعد اندلسی، صاعد بن احمد (۱۳۷۶)، *التعريف بطبقات الأمم*، تصحیح و تحقیق غلامرضا جمشیدنژاد، تهران، میراث مکتوب.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷)، *تاریخ الرسل والملوک*، تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، روائع التراث العربی.
- طوسی، محمد بن محمود (۱۳۸۲)، *عجایب المخلوقات*، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، علمی و فرهنگی.
- عمادالدین اصفهانی، محمد بن محمد (۲۰۰۳)، *البستان الجامع*، تحقیق محمد علی الطغانی، اربد، مؤسسه حماده.
- عمارہ یمنی (۱۸۹۷)، *نکت‌العصریہ*، تصحیح هرتویغ درنبرغ، شالون، مطبع مرسو.
- قدامة بن جعفر (۱۹۸۱)، *الخراج و صناعة الكتاب*، شرح و تعليق محمد حسین الزبيدي، بغداد، دار الرشيد.
- قلقشندی، احمد بن علی (بی‌تا)، *صبح‌الأعشى*، شرحه و علق عليه محمد حسین شمس‌الدین، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- کندی، محمد بن یوسف (بی‌تا)، *کتاب‌الولاية و کتاب‌القضاة*، تصحیح رفن کست، قاهره، دارالکتاب الإسلامی.
- مسعودی، علی بن حسین (بی‌تا)، *التنبیه و الإشراف*، تصحیح عبدالله اسماعیل الصاوی، قاهره، دارالصاوی.
- _____ (۱۴۰۹)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، تحقیق اسعد داغر، قم، دار الهجره.
- معین، محمد (۱۳۸۱)، *فرهنگ معین*، به کوشش عزیزالله علیزاده، تهران، آدنا.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۸۷۷)، *أحسن التقاسیم*، لیدن، مطبع بریل.
- مقربزی، احمد بن علی (۱۴۱۶)، *إتماظ الحنفی*، تحقیق جمال‌الدین شیال، قاهره، بی‌نا.
- _____ (۱۴۱۸)، *المواعظ والإعتبار*، وضع حواشیه خلیل‌المنصور، دارالکتب العلمیه، بیروت.
- نیسن، فردریک (۱۳۸۶)، «جنیزه»، *دانشنامهٔ جهان اسلام*.
- ناصرخسرو (۱۳۳۵)، *سفرنامهٔ ناصر خسرو*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، زوار.
- یاقوت حموی (۱۹۹۵)، *معجم البلدان*، بیروت، دارصادر.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۸۷)، *البلدان*، مترجم محمد ابراهیم آیتی، تهران، علمی و فرهنگی.
- Abulafia, David (2011), *the Great Sea*, Allen Lane & Published by Penguin Books Ltd., London.
- Amar, Zohar and Efraim Lev (2007), "The Significance of the Genizah's Medical Documents for the Study of Medieval Mediterranean Trade", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.50, No.4, 524-541.
- Amar, Zohar and Efraim Lev (2013), "Trends in the use of the Perfumes and Incense in the Near East after the Muslim Conquests", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3rd Series, Vol.23, No.1, 11-30.
- Anderson, Claire and Jennifer Pruitt (2017), "The Three Caliphates, a Comparative Approach", in Finbarr Barry Flood and Gulru Necipoglu (eds.), *A Companion to Islamic Art and Architecture*, Vol. I, John Wiley and Sons Inc., Hoboken, 223-249.
- Antaki, Yahya ibn Sa'īd (1990), *Tarikh Al-Antaki*, Edited by Umar Abdul-Salam Tadmori, Jarrous Press, Tripoli. [In Arabic].
- Ashraf, Muhammad Hussein (1399), "Busir", *Great Islamic Encyclopedia*, Tehran. [In Persian].

- Ashtor, E. (1976), *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, William Collins sons & Co. Ltd., London.
- Bakran, Muhammad ibn Najib (1963), *Jahan Name'*, Edited by Muhammad Amin Riyahi, Ebne-Sina Library, Tehran. [In Persian].
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya (1988), *Futuh al-Buldan*, Dar wa Maktabat al-Hilal, Beirut. [In Arabic].
- Balard, Michel (2015), "European and Mediterranean Trade network", in Benjamin Z. Kedar and Merry E. Weisner-Hanks (eds.), *the Cambridge World History*, Vol.V, Cambridge University Press, 257-286.
- Balawi, Abdallah ibn Muhammad (undated), *Sirat Ahmad ibn Tulun*, Edited by Muhammad Kurd'Ali, Maktabat al-Thaqafah al-Diniyyah, Cairo. [In Arabic].
- Behrens-Abouseif, Doris (1989), *Islamic Architecture in Cairo*, The American University in Cairo Press, Cairo.
- Bianquis, Thierry (1998), "Autonomous Egypt from Ibn Tulun to Kafur, 868-969", in Carl F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, Vol. I, Cambridge University Press, 86-119.
- Brett, Michael (2019), *The Fatimids and Egypt*, Routledge, London & New York.
- Bruning, Jelle (2018), *The Rise of a Capital: Al-Fustat and Its Hinterland 18/639-132/750*, BRILL, Leiden-Boston.
- Burhan, Muhammad Husayn bin Khalaf (2001), *Burhan-I Qati*, Nima, Tehran. [In Persian].
- Chaudhuri, K.N. (1985), *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*, Cambridge University Press.
- Coatsworth, Elizabeth (2021), "Fustian", in: *Encyclopedia of Medieval Dress and Textiles*, Edited by: Gale Owen-Crocker and Others, <http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emdt_COM_3337>
- Conrad, Lawrence I. (1991), "Fustat, Al-", in Alexander P. Kazhdan (ed.), *the Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, Oxford University Press, New York-Oxford.
- Constable, Olivia Remie (2003), *Housing the stranger in the Mediterranean World*, Cambridge University Press.
- Creswell, K.A.C. (1959), "The Early Muslim House-The Houses of Fustat, Egypt: 7th-11th Centuries A.D.", *Ekistics*, Vol.7, N.44, 451-454.
- Curtin, Philip D. (1984), *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge University Press.
- Dekhoda, Ali-Akbar (1998), *Loghat-nameh-ye Dekhoda*, Digital Version: <https://dekhoda.ut.ac.ir>, from 15 vol. Version, University of Tehran Press, Tehran. [In Persian].
- Denoix, Sylvie (2008), "Founded Cities of the Arab World from the Seventh to the Eleventh Centuries", in Salma K. Jayyusi (ed.), *The City in the Islamic World*, Vol. 1, BRILL, Leiden-Boston, 115-139.EI².
- Ettinghausen, Richard and Others (2001), *Islamic Art and Architecture 650-1250*, 2nd Edition, Yale University Press, New Haven & London.
- Foss, Clive (2009), "Egypt under Muawiya, Part II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol.72, No.2, 259-278.
- Gayraud, Roland-Pierre (2006), "Fustat", in Josef W. Meri (ed.), *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, Routledge, London & New York, 273-274.
- Gil, Moshe (2004a), *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, Translated from Hebrew by David Strassler, BRILL, Leiden-Boston.

- Gil, Moshe (2004b), "The Flax Trade in the Mediterranean in the Eleventh Century A.D. as seen in Merchants Letters from the Cairo Geniza", *Journal of the Near Eastern Studies*, Vol.63, No.2, April 2004b, 81-96.
- Gil, Moshe (2008), "Shipping in the Mediterranean in the Eleventh Century A.D. as Reflected in Documents from the Cairo Geniza", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.67, No.4, 247-292.
- Goitein, S.D. (1955), *Jews and Arabs: their Contact through the Ages*, Schocken Books Inc., New York.
- Goitein, S.D. (1967a), "Mediterranean Trade Preceding the Crusades: some facts and problems", *Diogenes*, Vol.15, No.59, 47-62.
- Goitein, S.D. (1967b), *A Mediterranean Society*, Vol. I, University of California Press, Berkeley & Los Angeles.
- Goitein, S.D. (1973), *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton University Press, Princeton.
- Goitein, S.D. (1983), *A Mediterranean Society*, Vol. IV, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1983.
- Goitein, S.D. and Mordechai A. Friedman (2008), *India Traders of the middle Ages: Documents from the Cairo Geniza*, BRILL, Leiden-Boston.
- Haddon, Rosalind Wade (2002), "More Thoughts on Early Abbasid Lusterwares in the Egyptian context", in Jill Edwards (ed.), *Historians in Cairo*, The American University in Cairo, Cairo-New York, 1-16.
- Hitti, Philip K. (1973), *Capital Cities of Arab Islam*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Hudūd al-‘Ālam min al-Mashriq ilā l-Maghrib* (1983), Edited by Manouchehr Sotoudeh, University of Tehran Press, Tehran. [In Persian].
- Ibn Al-Athir, Ali ibn Muhammad (1965), *al-Kamil fi'l-Ta'rikh*, Dar Sader, Beirut. [In Arabic].
- Ibn Al-Dawadari, Abu Bakr ibn Abdallah (1961), *Kanz al-durar wa-jāmi‘ al-ghurar*, part 6, Edited by Salah Ad-din Al-munaggid, Deustches Archaoloisches Institut Kairo [In Arabic].
- Ibn Al-Dawadari, Abu Bakr ibn Abdallah (1992), *Kanz al-durar wa-jāmi‘ al-ghurar*, part 5, Edited by Dorothea Krawulsky, Deustches Archaoloisches Institut Kairo, Beirut. [In Arabic].
- Ibn Duqmaq, Ibrāhīm ibn Muḥammad (undated), *Al-intisar Li Wasitat iqd al-amsar*, Al-maktab Al-tijari, Beirut. [In Arabic].
- Ibn Haukal, Muhammad (1938), *Ṣūrat al-'Arḍ*, Dar Sader- Offset of Leiden, Beirut. [In Arabic].
- Ibn khordadbeh, Ubaydallah ibn Abdallah (1889), *Ketāb al-masālek wa'l-mamālek*, Edited by Michael Jan de Goeje, Dar Sader-Offset of Leiden, Beirut. [In Arabic].
- Ibn Qalanisi, Hamza ibn Asad (1908), *Dhail Ta'rikh Dimashq*, Matba'a Aba-el Yasu'ieen, Beirut. [In Arabic].
- Ibn Rustah, Ahmad ibn Umar (1892), *Kitāb al-A'lāq al-Nafīsa*, Dar Sader, Beirut. [In Arabic].
- Imad al-Din al-Isfahani, Muhammad ibn Muhammad (2003), *Bustan al-Jami*, Edited by Muhammad Ali al-Ta'ani, Hamada institute, Irbid. [In Arabic].
- Istakhri, Ibrahim ibn Muhammad (1927), *Masālik al-Mamālik*, Dar Sader-Offset of Leiden, Beirut. [In Arabic].
- Jacoby, David (2000), "Byzantine Trade with Egypt from the mid-tenth century to the Fourth Crusade", *Thesaurismata* 30, 25-77.

- Jacoby, David (2007), "the Economic Function of the Crusader States of the Levant: a New Approach", in S. Cavaciocchi (ed.), *Relazione economiche tra Europa e Mondo Islamico secc. XIII-XVIII*, Le Monnier, Firenze, 159-192.
- Jahiz, Amr ibn Bahr (1993), *Tabassur bet-tidjarah*, Edited by Hassan Husni Abd al-Wahhab, Maktabat al-Khanji, Cairo. [In Arabic].
- Kalkashandi, Ahmad ibn Ali (undated), *Subh al-a'asha*, Edited by Muhammad Husayn Shams al-din, Dar al-Kutub al-elmiyah, Beirut. [In Arabic].
- Kennedy, Hugh (2004), *the Prophet and the Age of the Caliphates: the Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Centurey*, Pearson Education Ltd., Harlow.
- Kennedy, Hugh (2008), "Inherited cities", in Salma K. Jayyusi (ed.), *The City in the Islamic World*, Vol. 1, BRILL, Leiden-Boston, 93-113.
- Kindi, Muhammad ibn Yusuf (undated), *Kitab al-Wulat wa Kitab al-Kudat*, Edited By R. Guest, Dar al-Kuttat al-islami, Cairo. [In Arabic].
- Kipfer, Barbara (2000), *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*, Springer Science+ Business Media LLC, New York.
- Kudama ibn Ja'far (1981), *al-Kharaj wa Sina'at al-Kitaba*, Edited by Muhammad Husayn al-zabidi, Dar al-Rashid, Baghdad. [In Arabic].
- Labib, Subhi (2014), "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", in M.A.Cook (ed.), *Studies in the History of the Middle East*, Routledge, London & New York, 63-77.
- Lev, Efraim and Zohar Amar (2008), *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Geniza*, BRILL, Leiden-Boston.
- Lev, Yaacov (2016), "A Mediterranean Encounter: the Fatimids and Europe, Tenth to Twelfth centuries", Ruthy Gertwagen and Elizabeth Jeffreys (eds.), *Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean*, Routledge, London & New York, 131-156.
- Lewis, Bernard (1970), "Egypt and Syria", in P.M. Holt and Others (eds.), *The Cambridge History of Islam*, Vol. 1A, Cambridge University Press, 175-230.
- Maqrizi, Ahmad ibn Ali (1995), *Itti'az al-Hunafa'*, Edited by Jamal al-Din Shayyal, Cairo. [In Arabic].
- Maqrizi, Ahmad ibn Ali (1997), *al-Mawa'iz wa al-i'tibar*, Edited by Khalil al-Mansur, Dar al-Kutub al-elmiyah, Beirut. [In Arabic].
- Masudi, Ali ibn Husayn (1988), *Murudj al-dhahab*, Edited by As'ad Daghir, Dar al-hijrah, Qom. [In Arabic].
- Masudi, Ali ibn Husayn (undated), *al-Tanbih wa'l-ishraf*, Edited by Abdallah Ismael al-Sawi, Dar al-Sawi, Cairo. [In Arabic].
- Milwright, Marcus (2001), "Blasam in the Mediaeval Mediterranean", *Journal of Mediterranean Archaeology*, Vol.14, No.1, 2001, 3-23.
- Milwright, Marcus (2010), *An Introduction to Islamic Archaeology*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Moin, Muhammad (2002), *Farhang-e Moin*, Edited by Aziz-allah Alizadeh, Adena Publication, Tehran. [In Persian].
- Mukaddasi, Muhammad ibn Ahmad (1877), *Ahsan al-Taqasim*, BRILL, Leiden. [In Arabic].
- Munro, John (2015), "The Dual Crises of the Late-Medieval Florentine Cloth Industry, c.1320-c.1420", in Angela Ling Huan and Carsten Jahnke (eds.), *Textiles and the Medieval Economy*, Oxbow Books, Oxford & Philadelphia, 113-148.
- Nasir Khusraw (1956), *Safarnama*, Edited by Mohammad Dabirsiaghi, Zavar Publication, Tehran [In Persian].
- Niessen, Friedrich (2007), "Geniza", *Encyclopedia of World of Islam* [In Persian].

- Northege, Alastir (2017), "Early Islamic Urbanism", in Finbarr Barry Flood and Gulru Necipoglu (eds.), *A Companion to Islamic Art and Architecture*, Vol. I, John Wiley and Sons Inc., Hoboken, 155-176.
- Ouerfelli, Mohamed (2008), *Le Sucre: production, commercialisation et usages dans la Mediterranee medievale*, BRILL, Leiden-Boston.
- Papaconstantinou, Arietta (2012), "Egypty", in Scott Fitzgerald Johnson (ed.), *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford University Press, New York, 195-223.
- Petersen, Andrew (1996), *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, London & New York.
- Picard, Christophe (2018), *Sea of the Caliphs*, Translated by Nicholas Elliot, Harvard University Press, Massachusetts.
- Pinder-Willson, R.H. and George T. Scanlon (1973), "Glass finds from Fustat: 1964-71", *Journal of Glass Studies*, Vol.15, 12-30.
- Said al-Andalusi, Said ibn Ahmad (1997), *al-Ta'arif be Ṭabaqāt al-'Umam*, Edited by Gholamreza Jamshid Nezhad Awwal, Mirasmaktoob, Tehran. [In Arabic].
- Sam'ānī, 'Abd al-Karīm ibn Muḥammad (1962), *al-Ansab*, Edited by Abdur-Rahman al-Mu'allimec, Encyclopedia of Osmania, Hyderabad. [In Arabic].
- Sanders, Paula A. (1998), "The Fatimid State, 969-1171", in Carl F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, Vol. I, Cambridge University Press, 151-174.
- Sato, Tsugitaka (2015), *Sugar in the social Life of Medieval Islam*, BRILL, Leiden-Boston.
- Scanlon, George T. (1965), "Preliminary Report: Excavations at Fustat, 1964", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol.4, 6-30.
- Scanlon, George T. (1968), "Fustat and the Islamic Art of Egypt", *Archaeology*, Vol.21, No.3, 188-195.
- Scanlon, George T. (1970), "Egypt and China: Trade and Imitation", in D.S. Richards (ed.), *Islam and the trade of Asia (A Colloquium)*, Bruno Cassierer Oxford & Pennsylvania Press, London, 81-95.
- Scanlon, George T. (1974), "The Pits of Fustat: Problems of Chronology", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol.60, 60-78.
- Scanlon, George T. (1997a), "Egypt: Islamic Egypt", in Eric M. Meyers (ed.), *the Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 2, Oxford University Press, 205-207.
- Scanlon, George T. (1997b), "Fustat", in Eric M. Meyers (ed.), *the Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 2, Oxford University Press, 365-368.
- Shen, Hsueh-Man (2017), "The China-Abbasid Ceramics Trade during the Ninth and Tenth Centuries", in Finbarr Barry Flood and Gulru Necipoglu (eds.), *A Companion to Islamic Art and Architecture*, Vol. I, John Wiley and Sons Inc., Hoboken, 155-176.
- Sijpesteijn, Petra (2018), "Fustat", in Oliver Nicholson (ed.), *the Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1, Oxford University Press.
- Snyder, Janet (2004), "Cloth from the promised land", in E. Jane Burns (ed.), *Medieval Fabrications*, Palgrave Macmillan, New York, 147-164.
- Spuler, Bertold (2005), *Jahane Eslam*, translated by Qamar Arian, Amir-Kabir, Tehran. [In Persian].
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1967), *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk*, Edited by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Rawae' al-Turas el-Arai, Beirut. [In Arabic].
- Tusi, Muhammad ibn Mahmud (2003), *'Aja'ib al-Makhluqat*, Edited by by Manouchehr Sotoudeh, Elmi Farhani Publication, Tehran. [In Persian].

-
- Umara Yamani (1897), *Nukat al-Asriya*, Par Hartwig Derenbourg, Marcell Publication, Chalons. [In Arabic].
- Walmsley, Alan (2007), *Early Islamic Syria: an Archaeological Assessment*, Bloomsbury Publishing Plc., London-New York.
- Wiet and Others (2003), "The Development of Techniques in the Medieval Muslim World", Michael G. Morony (ed.), *Manufacturing and Labor (The Formation of the Classical Islamic World, Vol. 12)*, Routledge, London & New York, 3-33.
- Ya'qubi, Ahmad ibn Abu Ya'qub (2008), *al-Buldan*, Translated by Mohammad Ibrahim Ayati, Elmi Farhangi Publication, Tehran. [In Persian].
- Yaqt Hamawi (1995), *Mu'jam al-Buldan*, Dar Sader, Beirut [In Arabic].
- Yeomans, Richard (2006), *The Art and Architecture of Islamic Cairo*, Garnet Publishing Ltd., Reading.